

КАЛЬКУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: СТАН І СТАТУС

Власенко В.В.

Таврійський національний університет ім. В.І.Вернадського

Калькування належить до недостатньо вивчених лінгвістичних явищ. Згадується калькування принагідно як про явище другорядне в працях про запозичення, переклад і міжмовні контакти. У нових підручниках із сучасної української мови (за ред. А.П. Грищенка, М.Я. Плющ та ін.) можна почерпнути не більше того, що було 20-30 років тому. Дізнаємось лише, що “особливим різновидом запозичень є калькування (від фр. *calque* – копія) – переклад значущих частин слова: *прислівник* (лат. *ad + verbum*), *правопис* (гр. *orthos + grapho*)” [Плющ 2000:132]. Або: “Значну кількість становлять лексеми, засвоєні українською мовою шляхом калькування. До них (запозичень) належать суспільно-політичні терміни, слова на позначення соціально-економічних явищ, предметів виробництва та інших реалій, а саме: *багатоверстатник, вантажобіг, виробничник, відмінник, вогнегасник, гучномовець, держплан, колгосп, місяцехід, напівпровідник, радіомовлення та багато інших*”. [Грищенко 1997:198]. Отже, калькування розглядається переважно як “точний переклад складових елементів слова” [Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія 1973:133] поруч із запозиченням як один із шляхів поповнення словника української мови новою лексикою.

Як один із продуктивних способів поповнення лексичного складу мови калькування “заслугує спеціального вивчення, і його не можна “пристебнути” навіть до такої великої проблеми, як лексичне запозичення”, – зауважує один із дослідників калькування [Єфремов 1974:1]. Пророчими стали слова Баллі, який на початку ХХ століття заявляв, що в науці ще належно не поціновано розмах і значення цієї форми мовного впливу, а “запозичення є лише одним із конкретних проявів загальної тенденції, до того ж менш поширеної, ніж калька”... [Баллі 1961:71].

Окремі факти калькування в старослов'янській мові розглядаються в працях В.В.Виноградова, Л.П.Єфремова, Ю.С. Сорокіна, М.Д. Шанського та ін. Латинські лексичні кальки в німецькій мові досліджував О.Я. Матвеев, кальки з німецької мови у російській – К. Флекенштейн, із російської в італійській – М.В. Гачечиладзе, в італійській – Л.А. Пономаренко. У 60-х роках минулого століття з'являється низка праць описового характеру, присвячених вивченню кальок із російської мови в національних мовах колишнього СРСР. Р. Мулліна і Д. Алтабаєва досліджують кальки в казахській мові, Е.М. Ахундзянов – у татарській, Н.І. Бажина – в киргизській, А.А. Савваткова – в марійській, О.К. Палій – у молдавській, Е. Шаахметов – в узбецькій, С. А. Асланян.– в узбецькій. Розмежування різних типів кальок і лексичних запозичень в умовах контактування неспоріднених і неблизькоспоріднених мов не становить особливих труднощів і переважно визначається безпомилково.

Вивчення калькування з близькоспоріднених мов ускладнюється наявністю генетично спільного лексичного шару, пов'язано з труднощами в розмежуванні запозичення, калькування і фактів самостійного лексико-семантичного розвитку. Разом із тим це ніяк не обмежує можливостей калькування, а, на думку деяких мовознавців, навпаки, у близькоспоріднених мовах “більше виражена тенденція до переважання калькування над прямим запозиченням” [Коломієць 1973:240-241]. Такої ж думки дотримуються білоруські дослідники А.Я. Баханьков і М.І Круковський С.В. Семчинський на основі докладного вивчення і узагальнення великого фактичного матеріалу слов'яно-східнороманських контактів приходять до висновку, що процес калькування залежить від спільних рис у структурі контактуючих мов, він полегшується, якщо ці структури типологічно близькі, й гальмується, якщо між ними мало точок дотику [Семчинський 1974:182].

В українському мовознавстві неодноразово вказувалось (праці Г.І. Їжакевич, В.І. Кононенко, В.Т. Коломієць, А.А. Москаленко, Л.С. Паламарчук, М.М. Пилинський, Т.І. Панько та ін.) на активне поповнення українського словника за рахунок калькування з російської мови. Проте відсутність добре розробленої теорії калькування не могло не позначитися на стані наукових досліджень цього складного лінгвістичного явища. Ще й досі чітко не визначена лінгвістична сутність калькування, не вироблено загальноприйнятих принципів для характеристики і класифікації кальок. Крім того, нерідко в сучасних працях уживаються терміни *калька*, *калькування* з виразним негативним забарвленням. Натрапляємо у періодичних виданнях на гасла типу “Обережно калька!”, “Немає звіра страшнішого за кальку” тощо.

Слово *калька* в термінологічному значенні вперше використав Баллі в роботі “Трактат про французьку стилістику”, опублікованій в 1909 році [Баллі 1961]. У російському перекладі визначення Баллі звучить так: “Кальками ми називаємо слова и виражения, образованные механически, путем буквального перевода, по образцу выражений, взятых из иностранного языка” [Баллі 1961:69]. Цей переклад Р. Зорівчак вважає не зовсім адекватним оригіналу і пропонує свій варіант перекладу з французької мови на українську: “Що ж до кальок, то це слова й вислови, утворені автоматично через механічний переклад, за зразком інших висловів, узятих з іноземної мови” [Зорівчак 1983:82]. Можливо, саме через слово “буквальний” у перекладацькій практиці склалося негативне ставлення деяких авторів до цього явища. Деякий час кальки сприймалися як результат буквалізму. Олекса Кундзіч вважав, що “калька обов'язково веде до неточності художнього слова... У ній і штучний порядок слів, і викривлення думки, і зміна тону”... [Кундзіч 1973:90]. Цитована праця була написана ще в 1954 році, коли тільки відбувалося становлення терміна у вітчизняній перекладацькій терміносистемі. Р. Зорівчак [Зорівчак 1983:114] на численних прикладах переконливо доводить, що тільки гіпертрофія калькування, зловживання приводить до буквалізму. І з цим не можна не погодитись. Однобокий підхід на обмеженому лексичному матеріалі не може дати повного явлення про калькування як процес і його результат – кальку.

Термін *калька* прижився і закріпився в багатьох мовах. Думки Баллі щодо кальки, висловлені на початку ХХ століття, уточнюються і знаходять подальший розвиток у дослідженнях зарубіжних і вітчизняних мовознавців. Аналіз різних думок і поглядів, представлених у наукових працях (Єфремова, Баллі, Вайнрайха, Семчинського, Зорівчак, Флекенштейна, Сорокіна, Шанського та ін.) з теоретичних проблем калькування дає підстави вийти за рамки традиційного підходу до калькування і розглядати це складне лінгвістичне явище як частину дериваційної системи номінації (пор. засоби номінації: слова, фразеологізми, синтаксичні словосполучення). Традиційно відповідно до способу калькування розрізняють кальки лексичні (словотвірні), семантичні, фразеологічні, синтаксичні. У теорії лексичного калькування ключове місце належить словотвірному калькуванню, яке повністю вписується в загальну теорію словотворення з його терміносистемою. Класифікація типів кальок здійснюється на встановленні співвідношення структури, мотивованості та словотвірної моделі кальок і об'єктів калькування. Словотвірна мотивованість лексичних кальок має двобічний характер – семантичний і формальний (афіксація, складання, аббревіація) або одnobічний – семантичний (семантичний спосіб творення).

Калька у сучасному українському мовознавстві сприймається не тільки як “буквальний переклад кожної частини іншомовного слова”. Є й інші міркування, наприклад: “Калька (фр. *calque* – копія) – слово або вираз, створені питомими мовними засобами за зразком слів і виразів іншої мови” [Єрмоленко 2001:73]. “Калькування – творення нових слів і виразів шляхом копіювання лексико-семантичних та синтаксичних моделей іншої мови. Напр., складноскорочене слово *лікнеп* (*ліквідація неписьменності*) утворене К. відповідно російського вислову *ликбез* (*ликвідація безграмотності*)”... [Там же:74]. Тобто, калькування становить собою свідомий процес і носить творчий характер. Навіть наведений тут приклад – це результат не буквализму (адже є в українській мові є й слово (*безграмотність*), а творчої думки. Дослідники відзначають, що за характером своїх словотвірних компонентів кальки нічим не відрізняються від самостійних мовних утворень даної мови і сприймаються її носіями як звичайні слова рідної мови [Коломієць 1973:30]. Вони заповнюють словникові прогалини, зберігаючи при цьому загальну структуру, граматику, орфоепію української мови. Кальки в українській мові формувалися під впливом багатьох мов: давньогрец. (*милозвучний, православний*), лат. (*милосердя, землеробство*), нім. (*залізниця, півострів*), фр. (*міжнародний*), англ. (*хмарочос*), польс. (*вірогідний*) та ін. Створені в різні історичні періоди з питомих дериваційно-мотивуючих одиниць, вони органічно вливались в лексичний склад української мови і сприяли розвитку її лексико-семантичної системи. Н.Ф. Клименко в енциклопедії “Українська мова” [2000:228] підтверджує, що багато кальок виникло в українській мові під впливом російської ще в минулі століття (*землевласник, незалежність, співробітник*), а особливо у радянський період (*відмінник, гучномовець, зернохосвище, колгосп, радгосп, недільник, криголам, багатостатник*). Зауважимо, що цей процес триває і нині.

Так, ще донедавна в українській мові не було однослівного відповідника до російського слова *соискатель*. Найповніший для свого часу й донині словник подає описово: **соискатель** (чого) особа, яка (що) бажає одержати (здобути) (що); (*участник соискания*) учасник змагання на одержання (на здобуття) (чого); (*претендент*) претендент (на що) [РУС у 3-х т. Т. 3 1969:340]. З практичних потреб у пошуках більш економного однослівного найменування подекуди з'являються не тільки в живому розмовному мовленні, а й у діловому спілкуванні лексичні еквівалентні варіанти: *пошукач, пошукувач, шукач, пошуківець (пошуковець), здобувач*. Мовною практикою закріпилося слово *здобувач* як нормативна форма, уже засвідчена в Новому російсько-українському словнику-довіднику [Єрмоленко та ін. 1996]. Цілком закономірно продуктивний словотвірний тип іменників із загальним значенням особи діяча (виконавця певної дії, названої дієсловом) мотивується основою префіксального перехідного дієслова, а еквівалентні відношення з російськими віддієслівними іменниками на **-тель** встановлюються в українській мові за допомогою суфікса суб'єктивної семантики **-ч /-ач/**. Пор.: укр. *споживач, користувач, винищувач, викладач, відвідувач* – рос. *потребитель, пользователь, истребитель, преподаватель, посетитель* і под. Відповідно **здобувач** – той, хто захищає дисертацію, *здобуває* науковий ступінь, а дисертація *на здобуття* наукового ступеня кандидата чи доктора... Усі інші форми (названі вище) – ненормативні кальки. Калькування може здійснюватися шляхом проб і помилок, супроводжуватися іноді появою дублетних найменувань (*запобіжник, застережник*), омонімічних (*шукач – искатель, шукач – соискатель*), які в ряді випадків функціонують у мові паралельно, або певний час можуть співіснувати, конкурувати, а згодом розмежуватись у результаті семантичної диференціації. У російсько-українському словнику складної лексики Святослав Караванський подає до слів *искатель* і *соискатель* словникові статті, де засвідчено паралельно слово *шукач* з омонімічним значенням [Караванський 1998].

Аналіз фактів калькування на основі двомовних (російсько-українських) лексикографічних праць логічно підводить до певних висновків.

Лексичне калькування в сучасній українській мові становить собою свідому цілеспрямовану діяльність двомовних суб'єктів, зумовлену взаємодією лінгвістичних і екстралінгвістичних факторів.

Калькування здійснюється за словотвірними законами і правилами сучасної української мови і носить творчий характер.

Створення лексичних кальок здійснюється переважно за продуктивними в той чи інший період моделями і сприяє активізації потенційних можливостей рідної мови, встановленню нових парадигматичних і синтагматичних відношень, розвиткові полісемії, синонімії.

У процесі калькування можлива поява невдалих, ненормативних кальок типу *міроприємство, співпадати, багаточисленний* тощо, які заслуговують окремого докладного вивчення.

Література

- Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961.
- Ефремов.Л.П. Основы теории лексического калькирования. – Алма-Ата, 1974.
- Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001.
- Зорівчак Р.П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія. – Львів: Вид-во Вища шк. при ЛДУ, 1983.
- Караванський Святослав. Російсько-український словник складної лексики. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1998.
- Клименко Н.Ф. / Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енцикл, 2000.
- Коломієць В.Т. Розвиток словотвору слов’янських мов у післявоєнний період. – К.: Наук. думка, 1973.
- Кундзіч О.Л. Творчі проблеми перекладу. – К.: Дніпро, 1973.
- Новий російсько-український словник-довідник: Близько 65 тис. слів / С.Я. Єрмоленко, В.І. Єрмоленко, К.В. Ленець, Л.О. Пустовіт. – К.: Довіра, 1996.
- Російсько-український словник: У.3-х т. К.: Наук. думка, 1968. – Т. 3.
- Семчинський С.В. Семантична інтерференція мов. К.: Вища шк., 1974.
- Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка, 1973.
- Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенка. – 2-ге вид., перероб.і допов.– К.: Вища шк., 1997.
- Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. М.Я. Плющ. – 2-ге вид., перероб.і допов.– К.: Вища шк., 2000.